

“Prenga xascú ço qui millor li és de mon dit”.
Creació, recepció i representació de la
literatura medieval

Coordinat per MERITXELL SIMÓ

Edició de GEMMA AVENOZA, ANTONIO CONTRERAS, GLÒRIA SABATÉ i LOURDES SORIANO

cilengua

SAN MILLÁN DE LA COGOLLA
2021

Todos los artículos publicados en esta obra han sido sometidos a un proceso de evaluación por pares.

COMITÈ CIENTÍFIC

Vicenç Beltran Pepió (Sapienza Università di Roma)
María del Rosario Aguilar Perdomo (Universidad Nacional de Colombia)
Carmen Elena Armijo Canto (Universidad Nacional Autónoma de México)
Anna Bognolo (Università di Verona)
Gloria Chicote (Universidad Nacional de La Plata)
María Luzdivina Cuesta Torre (Universidad de León)
Isabel de Barros Dias (Universidade Aberta de Lisboa)
María Xesús Lama López (Universitat de Barcelona)
Susan L'Engle (Saint Louis University, Vatican Film Library Department)
Pilar Lorenzo Gradín (Universidade de Santiago de Compostela)
José Manuel Lucía Megías (Universidad Complutense de Madrid)
Anna Maria Mussons (Universitat de Barcelona)
Maria Ana Ramos (Universität Zürich)
Rafael Ramos Nogales (Universitat de Girona)
Harvey L. Sharrer (University of California Santa Barbara)
Albert Soler Llopart (Universitat de Barcelona)
Lourdes Soriano Robles (Universitat de Barcelona)
Cleofé Tato García (Universidade da Coruña)

COMITÈ ASSESSOR

María del Rosario Aguilar Perdomo, Mariña Arbor, Anna Alberni, Carmen Elena Armijo Canto, Carme Arronis, Fernando Baños, Vicenç Beltran, Hugo O. Bizzarri, Julia Butiñá Jiménez, José Manuel Cacho Bleuca, Mariano de la Campa, Isabel Clúa Ginés, Márcio Ricardo Coelho Muniz, Esther Corral, María del Mar Cortés Timoner, María Luzdivina Cuesta Torre, Antonio Chas Aguión, Isabel de Barros Dias, Charles B. Faulhaber, Anna Fernández, Aviva Garribba, Fernando Gómez Redondo, Helena González, Daniel Gutiérrez Trápaga, Alejandro Higashi, María Xesús Lama López, Magdalena León, Karla Xiomara Luna Mariscal, Lluïcia Martín Pascual, Josep Lluís Martos, Rafael M. Mérida Jiménez, Annalisa Mirizio, Filipe Alves Moreira, Anna Maria Mussons, Veronica Orazi, Gemma Pellissa, Óscar Perea Rodríguez, Joan M. Perujo, Isabel de Riquer, Rafael Ramos, Antoni Rossell, María Sanz, Joseph T. Snow, Harvey L. Sharrer, Isabella Tomassetti, Gema Vallín Blanco, Aurelio Vargas Díaz-Toledo, Andrea Zinato

© Cilengua. Fundación San Millán de la Cogolla

© de la edición: Meritxell Simó, Gemma Avenozza, Antonio Contreras, Glòria Sabaté, Lourdes Soriano

© de los textos: su autor

I.S.B.N.: 978-84-18088-13-1

D. L.: LR 1031-2021

THEMA: DCF, DCQ, DSG, DSBB, DSC, DSK, HBLC1

Impresión y maquetación: Solana e Hijos Artes Gráficas, S.A.U.

Impreso en España. Printed in Spain

A la memòria de Gemma Avenoza

UN NOU FRAGMENT DE TRADUCCIÓ DE LA *HISTORIA APOLLONII REGIS TYRI* IDENTIFICAT DINS EL *CANÇONER VEGA-AGUILÓ*: LES ENDEVINALLES CATALANES¹

Rafael BELTRAN
Universitat de València

Resum: És un fet reconegut la gran influència del relat llatí de la *Historia Apollonii regis Tyri* en tota l'Europa medieval, amb traduccions i versions en diferents llengües. En castellà coneguem dues versions medievals: el *Libro de Apolonio*, poema de *quadernavía* del segle XIII, i la *Vida e historia del rey Apolonio*, de la segona meitat del segle XV. No es coneixia cap text manuscrit català medieval o modern, si descomptem un petit fragment traduït al català, identificat en 2001 per Puig i Oliver en un manuscrit de la Biblioteca Colombina de Sevilla. Identifiquem ací un nou fragment de la *Historia Apollonii* dins el còdex del *Cançoner Vega-Aguiló* (Biblioteca de Catalunya), i demostrem que el fragment –que conté els enigmes o endevinalles de Tharsia al seu pare– deriva d'una versió en llatí del text, tot i que se'n modificaren molts elements per tal d'adaptar-se al contingut poètic del còdex on s'integra.

Paraules clau: *Historia Apollonii regis Tyri*, *Cançoner Vega-Aguiló*, enigmes, endevinalles.

Abstract The great influence that the Latin narrative of the *Historia Apollonii regis Tyri* had all over Europe with its translations and versions in different languages is a well-known fact. We know two Spanish medieval versions: the *Libro of Apolonio*, a *quadernavía* poem from the thirteenth century, and the *Vida e historia del rey Apolonio*, from the second half of the fifteenth century. There was only another medieval fragment translated into Catalan, identified in 2001 by Puig i Oliver in a manuscript of the Biblioteca Colombina

1. Aquest treball forma part del Projecte d'investigació *Parnaseo (Servidor Web de Literatura Española)*, FFI2017-82588-P (AEI/FEDER, UE), concedit pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat del Govern d'Espanya.

of Seville. In this article we identify a new fragment of *Historia Apollonii* within the pages of the *Cançoner Vega-Aguiló* (Biblioteca de Catalunya). We show that the fragment –the riddles Tharsia asks her father– comes from a Latin version of the text, but many of its elements were modified to fit the new context of the poetic manuscript in which it was integrated.

Keywords: *Historia Apollonii regis Tyri*, *Cançoner Vega-Aguiló*, riddles.

Pocs relats trobem, entre els que van solcar el mar d'històries i lletres de l'Edat Mitjana, tan palesament mediterranis i mariners com el d'Apol·loni. Era estrany que una narració tan difosa no hagués comptat amb versions conegudes en català, ni tan sols fragmentàries, donat que les aventures d'Apol·loni i la seua família es van difondre per tota Europa. Només cal esmentar la magnífica versió en castellà, el *Libro de Apolonio* [*LApol*], que transforma en 2624 versos d'acurada *quadernavia* el text llatí considerat més antic i model de tota la tradició literària, la *Historia Apollonii regis Tyri* [*HART*].² Per això la meua sorpresa només va ser relativa —semblava la confirmació d'una sospita latent des de feia temps— quan vaig comprovar que podia identificar entre els folis d'un important manuscrit del segle xv, el *Cançoner Vega-Aguiló* [*VeAg*], la traducció al català de vuit dels deu enigmes o endevinalles que es presenten al text llatí de la *HART* (caps. 42-43). Aquest fragment no constitueix el primer, sinó el segon trobat en català amb una parcial traducció de la *HART*. El primer va ser identificat per Puig i Oliver al folis 96-99 del ms. 7-5-9 la Biblioteca Colombina de Sevilla, que conté bàsicament una àmplia antologia de tots els llibres (I, II, III i XII) de *Lo Chrestia* de Francesc Eiximenis.³ El text localitzat i descrit per Puig i Oliver és un fragment petit, tot i que una mica més llarg que el nostre, de tres fulls, corresponents a 10 capítols —del 4 al 13— dels 51 de la *HART*, és a dir al principi de l'obra. Però tots dos textos fragmentaris confirmen un fet que fins a penes divuit anys era impossible cons-

2. Per a la *HART* seguim l'edició crítica, *The Story of Apollonius, King of Tyre. A Study of its Greek Origin and an Edition of the two oldest Latin recensions*, ed. G.A.A. KORTEKAAS, Leiden, Brill, 2004 (per al passatge estudiat, pp. 214-223). Per al text castellà, *Libro de Apolonio*, ed. Dolores CORBELLÀ, Madrid, Cátedra, 1992. Per a l'expansió de la novel·la llatina en Europa es poden consultar, entre altres, Elisabeth ARCHIBALD, *Apollonius of Tyre: Medieval and Renaissance Themes and Variations*, Cambridge, D.S. Brewer, 1991; *Historia de Apolonio rey de Tiro*, ed. i traducció M.ª Carmen PUCHE LÓPEZ, Madrid, Akal, 1997; Stelios PANAYOTAKIS, *The Story of Apollonius, King of Tyre: A Commentary*, Berlín-Boston, De Gruyter, 2011.
3. Jaume de PUIG i OLIVER, «Més textos catalans antics de la 'Biblioteca Capítular y Colombina' de Sevilla», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20 (2001), pp. 453-510.

tatar: que un text cabdal de la literatura medieval, com és la *HART*, es coneixia i s'havia traduït també a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana.⁴

El *VeAg*, el més antic i un dels principals cançoners catalans, se sol datar entre 1420 i 1430. Alberni, qui n'ha fet l'edició crítica, ha demostrat que el còdex és el resultat de la fusió o superposició de tres fonts diferents, amb diversos estrats de compilació. Pel que fa al lloc i temps de composició, molts indicis fan apuntar cap a un ambient cortesà, o molt proper a la cort, durant els primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1420).⁵

Als fols. 33v-34r del *VeAg* es troben les tradicionalment anomenades «endevinalles catalanes». Tots sabem que les endevinalles literàries són petites peces artístiques, que conjunquen saviesa i enginy en un concentrat retòric i mnemotècnic, a partir d'una creació culta que en moltes ocasions s'entrecrua amb la transmissió oral.⁶ En aquest cas, es tracta d'un total de dotze endevinalles que, malgrat anar disposades en prosa, es presenten dividides cadascuna com a «Demanda» seguida de «Resposta», és a dir sota l'esquema d'un gènere poètic ben conegut: els poemes de diàleg. Tot i que editades de forma exempta per Milà i Fontanals, en 1877, i replegades posteriorment per la millor tradició catalana de testimonis folklòrics, aquestes endevinalles fins ara no havien sigut mai relacionades o filiades amb cap text anterior al *VeAg*.⁷

Ara en podem identificar amb seguretat la font de les primeres vuit, d'aquestes dotze endevinalles. I confirmar que tradueixen –i amb el mateix ordre– vuit de les deu «demandes» o enigmes que en total Tharsis proposa (qüestiona o «demanda») al seu pare Apol·loni dins la *HART*, just abans del moment de la primera anagnòrisi familiar. El correlat es pot comprovar a la Taula comparativa. Per tant,

4. Com recorda PUIG I OLIVER, *ibid.*, p. 486: «És cert que en uns versos de Pere III, tramesos al futur Joan I amb motiu del seu matrimoni amb Violant de Var, hi ha una al·lusió al “dictat” d'Apol·loni i al “testimoni” d'Alexandre, i aquesta era, fins ara, l'única relació coneguda entre la famosa novel·la d'aventures i el passat literari català, del qual la figura d'Apol·loni semblava absent del tot».
5. Anna ALBERNI JORDÀ, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, tesi doctoral, Univ. de Barcelona, 2003; i Anna ALBERNI, «Intavulare». *Tavole di Canzioneri Romanzi (serie coordinata da Anna Ferrari). I Canzioneri provenzali. II. Barcelona. Biblioteca de Catalunya. VeAg (7 e 8)*, Modena, Mucchi, 2006. He d'agrair a Anna Alberni la seua col·laboració. Va respondre els meus dubtes sobre el *Cançoner*, em va facilitar generosament bibliografia que no trobava o desconeixia, i va fer valuosos comentaris a l'esborrany de la comunicació prèvia a aquest treball.
6. Vegeu Maria M. BASSOLS I PUIG, *L'enigmística popular. Aproximació a les endevinalles catalanes*, València, Universitat de València, 1991.
7. Manuel MILÀ I FONTANALS, «Anciennes énigmes catalanes (xvie siècle [?])», *Revue de Langues Romanes*, 3 (1877), pp. 5-8. Algunes d'aquestes endevinalles les van assumir dins el seu repertori folkloristes cabdals, des de Francesch PELAY BRIZ, autor de la primera col·lecció d'endevinalles catalanes (*Endevinalles populars catalanes*, 1882), fins a Joan AMADES (*Folklore de Catalunya. Cançoner*, 1951).

és clar que són «endevinalles catalanes», com les ha denominades habitualment la crítica, però no és menys cert que el seu origen és llatí i literari, i que remunta com a mínim als segles IV-V d. J., és a dir, al temps de composició dels *Aenigmata* de Symphosius, que és la font reconeguda dels enigmes de la *HART*.

Alberni, als seus estudis, ha confirmat que han intervingut al còdex del *VeAg* fins a deu mans: nou mans, a més de la molt clara i elegant del copista principal. Els folis que ací més ens interessin els ompli en concret una de les mans posteriors, la que la investigadora anomena mà 2. Aquesta mà, «d'escriptura tardogòtica molt personal, segurament de finals del segle XV, ràpida i poc acurada», aprofita el paper en blanc en diversos llocs del manuscrit per transcriure altres tres textos, a més d'aquestes endevinalles (N42): unes cobles de «malmonjada», encara inèdites, en castellà (N23, *Madre, por no me dar nada*), unes singulars *Cobles de la ballesta* en català (N24, *Una ballesta fas fer*) i unes cobles molt divertides, també en castellà, de «Fray Anthon» (N85, *No me le digays mal*).⁸ Els trets de bilingüisme a les darreres endevinalles, que comprovarem tot seguit, afegit a la presència de cobles catalanes i castellanes escrites per la mateixa mà 2, «indueixen a pensar que es tractaria d'un copista avesat a escriure tant en una llengua com en l'altra».⁹

Si examinem les vuit primeres endevinalles d'aquesta sèrie de dotze (N42), comprovem que la mà 2 del cançonier *VeAg* ha suprimit els interlocutors (filla i pare) i ha optat per la prosa a l'hora de traslladar al català els versos rítmics dels hexàmetres llatins amb els quals Tharsia planteja les preguntes (les respostes d'Apol·loni, en canvi, eren ja en prosa a la *HART*). En manquen dues endevinalles del text llatí: la 5 (àncora) i la 7 (esfera o pilota), però la resta, és a dir, les altres vuit, mantenen el mateix ordre de presentació que a la *HART*: *peixos, canya, navili, banys, esponja, espill, quatre rodes i escala*. Ho podem comprovar a la Taula comparativa.

En farem esment d'alguns detalls, tot començant per la primera endevinalla: la dels *peixos*. Aquest és un enigma difícil i així ho reconeix Umberto Eco o, millor dit, Guillem de Baskerville, quan se'n recorda a *El nom de la rosa*, enmig d'una discussió sobre el poder de la imaginació i els enigmes. El frare Baskerville cita —de manera un tant pedant— els *Aenigmata* de Symphosius (segles IV-V), que no per casualitat són, efectivament, la font remota dels enigmes de la

8. ALBERNI, «Intavulare», ob. cit., pp. 40-41. Com diu la mateixa ALBERNI, *El cançonier Vega-Aguiló*, ob. cit., p. 245, aquests textos, com els finals en prosa del còdex: «responen a un impuls de pur aprofitament de paper. Són textos estranys al projecte del cançonier en qualsevol dels seus estadis, procedents d'una tradició que, malgrat això, no és menys 'cortesana' que la del corpus base». En aquest article, em centraré en les endevinalles, però els altres tres textos mereixen un comentari més extens, que tractaré de fer en un altre moment.

9. ALBERNI, «Intavulare», ob. cit., p. 42.

HART.¹⁰ La font del text llatí per al text de *VeAg* és innegable, encara que la versió catalana sembla una mica més lacònica que la llatina i la castellana. Descartem rotundament, des de l'examen d'aquesta primera endevinalla, que la font pugui ser el *LApol*, ni la més tardana *Vida e historia del rey Apolonio* (que només presenta tres endevinalles), ni la traducció al castellà de la *Confessio amantis* de John Gower (VIII, xxiv), que no especifica endevinalles («preguntándole muchas cosas estrannas»).¹¹ Comprovem a la Taula com el plantejament de «Demanda»-«Resposta» coincideix en els mots amb «las demandas» que «te quiero demandar» en boca de Tarsiana, al *LApol*.¹²

La segona endevinalla, la *canya*, deixa ben paleses les diferències entre la versió catalana i la *quaternavia* castellana. La metàfora «dulcis amica ripae» passa idènticament a «dolça és l'amiga de la vora del riu». El text català, fidel a la lectura llatina, entén la «canya» com una flauta. Ha suprimit l'element pagà de les Muses i no segueix el 'tenyit de negre' («nigra perfusa colore») del text llatí, però sí el moviment de llavis i dits per a tocar la flauta. Tanmateix, al *LApol* la «cañavera» és una canya per a escriure («del blanco fago negro»). Tot i que és ben notori, com acabem de dir, que el text català no deriva del castellà sinó del llatí, observem que fa servir en la resposta, per a traduir «vicina» («ripae semper vicina») un adverb, «serca» («serca de la aygua»), que seria estrany en català, i que és el mateix que fa servir el text castellà («çerca»).

10. Si comptem a partir del enigma de *VeAg*, als *peixos* correspon SYMPHOSIUS, *Aenigmata*, 12; a la *canya*, *Aenig*, 2; al *navili*, *Aenig*, 13; als *banyis*, *Aenig*, 89; a l'*esponja*, *Aenig*, 63; a l'*espill*, *Aenig*, 69; a les *quatre rodes*, *Aenig*, 77; i a l'*escala*, *Aenig*, 78. Les dues de *HART* que no recull *VeAg* són la *pilota* (*Aenig*, 59) i l'*àncora* (*Aenig*, 61). La inclusió de deu enigmes de Symphosius proporciona una data *post quem* per a la primera versió de la *HART* i fa que alguns historiadors de la tradició literària llatina fins i tot atorguen a Symphosius l'autoria de l'original perdut de la *HART*.
11. Per un estat de la qüestió sobre la *Vida e historia del rey Apolonio* (Zaragoza, 1488 [?]), vegeu M.ª Jesús LACARRA, «La *Vida e historia del rey Apolonio* [¿Zaragoza, Juan Hurus, 1488?] y su trayectoria genérica», *Tirant*, 19 (2016), pp. 47-56. Les tres endevinalles que Tarsiana formula a Apol·loni en la *Vida e historia* —que no depèn directament de la *HART*, sinó de la *Gesta romanorum*— són les dels *peixos*, la nau i el bany. De l'original anglès de la versió de la *HART* inclosa dins la *Confessio amantis* de John Gower deriva l'argument de *Pericles, prince of Tyre*, de William Shakespeare, que per tant tampoc entra dins el detall de les endevinalles.
12. Per a l'estudi de les endevinalles llatines, vegeu principalment Alison HOLCROFT, «Riddles and prudentia in the *Historia Apollonii Regis Tyri*», *Prudentia*, 23 (1991), pp. 45-54; per a les castellanes, Doris CLARK, «Tarsiana's Riddles in the *Libro de Apolonio*», en *Medieval Spanish Studies presented to Rita Hamilton*, ed. Alan DEYERMOND, Londres, Tamesis, 1976, pp. 31-44; Consuelo RUIZ-MONTERO, «La estructura de la *Historia Apollonii regis Tyri*», *Cuadernos de Filología Clásica*, 18 (1983-1984), pp. 291-334; i María Mercedes RODRÍGUEZ TEMPERLEY, «Las adivinanzas en el *Libro de Apolonio*», *Medievalia*, 17 (1994), pp. 22-29.
13. Em va assenyalar Anna Alberni aquest ús tan rar de «serca» al *VeAg*. El *DCVB* replega testimonis de català antic amb «serca», però sembla que es podria tractar d'un castellanisme, com l'altre que comentarem tot seguit. El traductor al català podia escriure amb castellanismes o *lapsus*

A l'endevinalla tercera, del *navili* o 'nau', els elements definidors són els mateixos en la versió castellana i catalana: «filla de la selva» o «hija de los montes» tradueixen literalment l'original «filia silvae». I «vestigia nulla relinquo» és traduït també literalment com «nunqua dexo senyal» o «no dexan senyal».

A l'endevinalla quarta, dels *banyis* («balneum»), «nudus hospes» és traduït igualment per «ostes despullats» (*VeAg*) o «huésped sin vestidura» (*LApol*). I en la Resposta, aquests hostes acudeixen «sine vestibus», és a dir, «sens roba». Però el text castellà ha d'omplir el contingut de més versos per a quadrar la mètrica, ritme i metre de la *quadernavía*. I ho fa tot afegint-hi les sensacions del rei, que enyora el temps quan podia acudir a aquest tipus de banys.

El copista català ignora la quinta endevinalla llatina, sobre l'àncora, que sí que replega el *LApol*, com comprovem a la Taula comparativa. En canvi, a la següent, *esponja*, manté bàsicament la literalitat de la font llatina. També ignora el text català la que al text llatí és l'endevinalla setena, sobre l'esfera («sphera») o *pilota* («pelota» en *LApol*). I és lògica aquesta ignorància, donat que la resposta va lligada, tant al text llatí com al castellà (però no al català), a un episodi anterior, en concret al joc de la pilota que permet a Apol·loni introduir-se dins la cort, quan arriba naufrag a Pentàpolis. Com podem comprovar, Pentàpolis es citada en tots dos casos, llatí i castellà, però no hagués tingut sentit en un text descontextualitzat de la història completa com és el del fragment del *VeAg*.

L'*espill* es la solució de la sisena endevinalla, que hauria de ser vuitena, si no haguessen mancat els dos enigmes llatins que hem comentat abans. El text castellà n'estira el contingut, creant uns binomis –habituals a l'èpica o a la *quadernavía* a l'hora de quadrar versos–, els quals resulta lògic que no trobem als textos llatí i català, molt més concisos.

Pel que fa a la següent, el *carro de quatre rodes*, el text de *VeAg* tradueix literalment l'original «Quattuor aequales currunt ex arte sorores» com «quatre germanas corren egualment (...) per art (...) posades». Però és curiós, de nou, que la versió catalana hi faci servir un verb, «alcançar», estrany en català però el mateix verb que empra la castellana, per traduir «pertingere» o «contingere» ('tocar').¹⁴

L'*escala* no es troba dins el text del *LApol*, on hauria fet la número deu de la seqüència. Va ser ignorada o suprimida al poema castellà probablement per raons de simetria. Tarsiana formula les demandes al seu pare de tres en tres, i l'anterior de les *rodes del carro* havia sigut la novena i darrera.

castellanitzants, molt habituals en aquesta època, que es confirmen en la darrera endevinalla, redactada en castellà.

14. «Alcançar» es troba testimoniats en català antic, però ens diu el *DCVB* que ho fa o bé per metàtesi d'«enclançar», o bé pres del castellà.

VeAg segueix i acabarà amb altres quatre endevinalles –les que fan els núms. 9 al 12–, ara ja de factura pròpia o que en principi no deriven directament de la *HART* llatina, tot i que la primera sí que coincideix amb l'esperit del relat clàssic. Aquesta primera –la novena de la sèrie– requeriria una explicació més completa, que no hi ha espai per desenvolupar: «Fou nat abans que son pare y engendrat abans que sa mare, y matà la quarta part del món y desponsellà sa avia». L'enigma sobre Caïn és ben conegut fins avui.¹⁵ El verb «desponcellar», «desflorar» o 'llevar la virginitat', és un possible gal·licisme, molt contundent i força difícil de trobar. Però sembla evident que amb aquesta endevinalla estem encara dins l'òrbita de la *HART*, perquè els ingredients de perversió, endogàmia i incest tenen a veure amb el principal enigma de l'obra, a l'inici, quan Antiochus revela la relació incestuosa que manté amb la seua pròpia filla. El text llatí d'aquest primer enigma ho deixa ben palès: «Scelere vehor, maternam camem vescor, quaere fratrem meum, meae matris virum, uxoris meae filium: non invenio» ('El crim m'arrossega, m'alimente de la carn de la meua mare...'). I replega aquesta forta imatge el text castellà: «de carne de mi madre engrueso mi cerviz» (*LApol*, 17c) (vegeu Taula). Considere que és molt probable que el traductor d'aquestes Demandes i Respostes conegués la història sencera d'Apol·loni i la seua família, i no sols els fragments que estem comentant, i que hagués volgut sintetitzar amb aquesta endevinalla més directa aquell primer enigma de la *HART*, vertaderament molt més complex i pertorbador.¹⁶

L'endevinalla següent, sobre l'*arbrer* ('fusta de la *ballesta*'), és la primera que no té ja res en absolut a veure amb la *HART*. Tampoc la conec en altres textos antics, com els abans esmentats. Tanmateix, és certament molt original, molt directa i també molt difícil: «Al bosch neix, al prat creix, lo farrer lo fa, la dona lo fila». La contestació requereix un esforç de l'enginy, i per entendre el sentit de la resposta cal saber que l'«arbrer» és el mànec o barra de l'arc o de la ballesta.

Fet i fet, ens trobem que la mateixa mà 2 que transcriu aquestes endevinalles que examinem, on apareix (ja fora de les traces de la *HART*) la *ballesta*, ha transcrit uns folis abans, al mateix cançoner *VeAg* i aprofitant també altres fulls en blanc, unes cobles d'al·legoria militar, les anomenades *Cobles de la ballesta* (N24), a l'estil de les al·legories sobre el Castell d'amor i d'altres. Tot i que no trobe que es tracte sovint el tema de la ballesta dins les tradicions poètiques castellana i catalana, la ballesta apareix com a metàfora de la vida amorosa dins una altra

15. Es pot comprovar a Internet que determinades pàgines actuals de doctrina religiosa, de diferents congregacions, fan servir encara l'enigma com a recurs didàctic per fer memoritzar el cruent episodi bíblic del fratricidi.

16. Com ha estudiat Elisabeth ARCHIBALD, *Incest and the Medieval Imagination*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

al·legoria que replega, i també en format Pregunta-Resposta, el *Cancionero General* de Hernando del Castillo, publicat a València, en 1511. La Pregunta la formula el Vescomte d'Altamira, un poeta conegut a la cort dels Reis Catòlics, i la contesta Garci Sánchez de Badajoz (CG, 698/1 i 698/2) (vegeu Taula). Em sembla evident una certa sintonia entre les *Cobles de la ballesta* catalana i aquests dos poemes que dialoguen al CG.¹⁷ I recordem que les composicions d'aquesta secció del CG estan en gran part escrites per poetes valencians bilingües.¹⁸

A més a més, l'endevinalla següent, sobre la *ploma* d'escriure, que fa servir el castellà, i que trenca així la regla del català per a la resta d'enigmes de la sèrie, es pot relacionar ara ja sí que directament amb una altra que apareix a la mateixa secció de Preguntes i Respostes del CG (CG, 707), a penes dos folis després de les comentades del Vescomte d'Altamira i Sánchez de Badajoz. És la següent: «Vestida nascí, mezquina, / aunque desnuda me ves» (vegeu a la Taula les dues versions). No sabem si la versió d'aquesta endevinalla en castellà de *VeAg* podria haver partit de la del CG o d'una altra anterior, comuna a totes dues. En tot cas, sembla que hi ha un oblit d'alguns versos, a més d'una voluntat d'aprofitar-se'n per tal de fer-ne una adaptació més curta, més simple i en prosa, tot seguint la prosa de les anteriors. Alguns trets lingüístics i gràfics denoten una indecisió perfectament explicable en un copista coneixedor dels dos sistemes lingüístics i gràfics, que a vegades sembla que confon.¹⁹

D'altra banda, l'endevinalla sobre l'escriptura té uns orígens molt arrelats a la Romania. No oblidem que el primer escrit conegut en romanç, l'*indovinello veronese* (segles VIII i IX), justament formulava una pregunta sobre la tasca de l'escriptura o la feina del *litteratus*: «Se pareba boves, / alba pratalia arabaet / albo versorio teneba, / et negro semen seminaba». I recordem també que el *LApol* ja interpretava la *canya* (a l'endevinalla núm. 2) com a *ploma* d'escriure —«del blanco fago negro»—, tot desviant-se de la tradició llatina (i catalana) de la *HART*.

La darrera endevinalla, finalment, al límit inferior de la plana, és totalment il·legible, probablement per guillotinat del paper. No puc confirmar la lectura que en va fer Milà i Fontanals, però l'anote a la Taula.

17. La Reposta parla de «la llave y hueso / de esta ballesta», on la *Cobla de la ballesta* del *VeAg* parla de «la clau» (v. 29) i «la nou» (v. 23); el «terrero do tiramos» de la Pregunta d'Altamira (v. 2) té la seua correspondència lèxica en «lo terrer» (v. 55) de la *Cobla*; etc. Per a les endevinalles com a categoria literària (poemes d'enginy) dins la poesia de cançoners castellans, vegeu Antonio CHAS AGUIÓN, *Categorías poéticas minoritarias en el cancionero castellano del siglo XV*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2012, pp. 22-46.

18. Vegeu Estela PÉREZ BOSCH, *Los poetas valencianos del «Cancionero General»*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2013.

19. El gerundi «y xando» o «yxando» podria ser un aragonesisme. I observem l'escriptura de «mutxas», amb grafia catalana per a l'adjectiu castellà.

En conclusió, el fragment de les endevinalles identificat al *VeAg* no pot considerar-se un fragment de les mateixes característiques que el de la Biblioteca Colombina, identificat per Puig i Oliver, ni tampoc una traducció tan literal ni homogènia. Tot i que manté una fidelitat al sentit dialògic i al contingut de vuit dels enigmes plantejats al text llatí, la seua integració dins el *VeAg*, descontextualitzat de l'original de la *HART*, mostra un text força diferent, que implica, o bé un desconeixement del relat general de la *HART*, o bé —el que crec més possible— un intent deliberat de desubicació del fragment. I tot això ens planteja una sèrie de preguntes que caldrà contestar en un futur.

Preguntes relacionades amb la recepció medieval tardana de la *HART*, que s'enriqueix amb aquestes aportacions en català tan significatives; relacionades amb el desmantellament del text de la *HART* i la seua reconstrucció en fragments segons les necessitats del nou context genèric on s'hagués d'inserir; amb les traduccions catalanes de la *HART* llatina (una o més traduccions?) i amb la difusió de l'obra; amb la configuració manuscrita del còdex de *VeAg* i la seua circulació, donat que compta amb intervencions molt tardanes, però en certa mesura respectuoses amb els objectius inicials del cançonier, i en concret amb la intervenció d'un copista, el de la mà 2, amb molta probabilitat bilingüe i potser vinculat al grup o cercle d'escriptors també bilingües que inclou el *CG* publicat a València, el 1511; i, finalment, preguntes relacionades amb el transvasament i reconfiguració genèrica de textos medievals, que facilita en aquest cas la conversió d'un fragment originalment dialògic, narratiu i només parcialment en vers, en text prosòstic però integrat dins un context indubtablement poètic.

TAULA

<i>Historia Apollonii Regis Tyri</i> [caps. XLII-XLIII]	<i>Cançoner Vega-Aguiló</i> [fols. 33v-34r]	<i>Libro de Apolonio</i> [estrs. 503-523]
[1] Unda — piscis [Cap. XLII] Et ait ad eum Tharsia: “Est domus in terris, clara quae voce resultat. Ipsa domus resonat, tacitus sed non sonat hospes. Ambo tamen currunt, hospes simul et domus una. Si ergo, ut adseris, rex es in patria tua —nihil enim rege prudentius esse convenit—, solve mihi quaestionem”. Et agitans caput Apollonius ait: “Ut scias me non esse mentitum: domus, quae in terris resonat, unda est; hospes huius domus tacitus piscis est, qui simul cum domo currit”.	[1] Mar — pexos ð Demanda ð ¿Que's una cosa qui de continuu sona, y los ostes son muts y tots corren ensemps? ð Resposta ð La cosa qui sona es la mar, y los ostes los pexos.	[1] Río — peces “Vnas pocas de demandas te quiero demandar...” Dixo: “Dime, ¿qual es la cosa, preguntó la mallada, que nunca seye queda, siempre anda lazdrada, los huéspedes son mudos, da voces la posada? Si esto adevinases, <i>seria</i> tu pagada”. “Esto, diz Apolonyo, yo lo uo asmando: el río es la casa <i>que</i> corre murmurando, los peçes son los huéspedes que siempre [están callando]. “Esta es terminada, ve otra adeuinando: [estrs. 503a, 505 y 506]
[2] Canna Admiratur puella hinc in explanatione magna vere regem esse et acrioribus eum quaestionibus pulsat et ait: “Dulcis amica ripae, semper vicina profundis, Suave canens Musis, nigro perfusa colore. Nuntia sum linguae digitis signata magistri”. Et ait ad eam Apollonius: “Dulcis amica dei, quae cantus suos mittit ad caelum, canna est, ripae semper vicina, quia iuxta aquas sedes collocatas habet. Haec nigro perfusa colore nuntia est linguae, quod vox per eam transit”.	[2] Canya ð Demanda ð Dolça es la amiga de la vora del riu, la qual fa dols cant, y no es de negra color, es misagera de la lengua quant los dits fan movimen. ð Resposta ð Es la canya qui's fa serca de la aygua, qui no es negra, qui fent-na flautas, sonant-la y moven los dits fa dolça musicha.	[2] Cañavera “Pariente só de las aguas, amiga ssó del río, fago hermosas crines, bien altas las enbíó, del blanco fago negro, qua es oficio mío. Ésta es más graue segunt que yo fio”. “Pariente es de las aguas mucho la canya uera, que çerqua ella cria, ésta es la cosa vera; ha muy hermosas crines, altas de grant manera, con ella fazen libros. Pregunta la terçera”. [507-508]

[3] Navis Item ait ad eum puella: “Longa feror velox, formosae filia silvae, Innumera pariter comitum stipata caterva. Curro vias multas, vestigia nulla relinquo”. [Cap. XLIII] Item agitans caput Apollonius ait ad eam: “O si liceret mihi longum deponere luctum, ostenderem tibi quae ignoras. Tamen respondeo quaestionibus tuis: miror enim te in tam tenera aetate talem prudentiam habere. Nam longa quae fertur arbor est navis, formosae filia silvae; fertur velox vento pellente, stipata catervis; currit vias multas, sed vestigia nulla relinquit”.	[3] Fusta de navili ð Demanda ð Largua, es aportada cuytadament y es filia de la selva, acompañada de molta gent, y va per moltas parts, no dexan senyal per on pasa. ð Resposta ð Es la fusta de la selva de que's fan navilis, qui anant per la mar cuytadament acompañats de molta gent, va per moltes parts, no dexant senyal per hon passa.	[3] Naves “Fija ssó de los montes, ligera por natura, ronpo τ nunqua dexo senyal de la rotura, guerreyo con los vientos, nunca ando segura”. [509a-c] “Las <u>naues</u>, ditz el rey, trayen essa figura”. [509d] [510]: <i>Transició de comentari de Tarsiana</i>
[4] Balneum Item puella inflammata prudentia quaestionum ait ad eum: “Per totas sedes innoxius introit ignis: Circumdatus flammis hinc inde vallatus, nec uror. Nuda domus est et nudus ibi convenit hospes”. Ait ad eam Apollonius: “Ego si istum luctum possem eponere, innocens intrarem per istum ignem. Intrarem enim balneum, ubi hinc inde flammae per tubulos surgunt; ubi nuda domus est, quia nihil intus habet praeter sedilia; ubi nudus sine vestibus ingreditur hospes”.	[4] Banys ð Demanda ð ... tras casas corre lo foch y no danya [...] lo mig [...] gran calor que apenes se pot soferir, y elles y los ostes son despullats. ð Resposta ð Son las casas los banys ha hon esta lo foch deus qui en lo mig, dona gran calor y no danya, esta sens roba y los qui's banyen no'n tenen.	[4] Baños “Entre grandes fogueras, que dan gran calentura, íaçe cosa desnuda, huésped sin vestidura; nnil nueze la calor nil cuyta la friura. Esta puedes iurar que es razón escura”. “Estonçe, dixo el rey, yo me lo faría, si fuesse tan alegre como seyer soslía; por entrar en los banys yo me lo faría, fablar en tan vil cosa ssemeia bauequía”. [511-512]

[5] Ancora Item ait ad eum puella: “Mucro mihi geminus ferro coniungitur uno. Cum vento lucto, cum gurgite pugno profundo. Scrutor aquas medias, imas quoque mordeo terras”. Respondit ei Apollonius: “Quae te sedentem in hac nave continet, ancora est, quae mucrone gemino ferro coniungitur uno; quae cum vento luctatur et cum gurgite profundo; quae aquas medias scrutatur, imas quoque morsu tenens terras”.		[5] Ancora “Nin he pïedes, nin manos, ni otro estentino, dos dientes he sennyeros, corbos como fozino, fago al que me traye fincar en el camino”. [513a-c] “Tú fflabas dell áncora”, dixo el pelegrino. [513d]
[6] Spongia Item ait ad eum puella: “Ipsa gravis non sum, lymphae mihi pondus [inhaeret. Viscera tota tument patulis diffusa cavernis. Intus lymphæ latet, sed non se sponte profundit”. Respondit ei Apollonius: “Spongia cum sit levis, aqua gravata tumet patulis diffusa cavernis, quae se non sponte profundit”.	[5] Asponja ð Demanda ð Yo no so pesada, y met-se l'aygua dins mi, estant dins mos trauchs huberts amaguada, y forçadament se'n parteix. ð Resposta ð Es l'asponja, qu'es tova y no pesa, ab los forats uberts, y posant-se l'aygua dins ella la fa estar pesada, y no se'n va sens pembre.	[6] Esponja “Nasçi de madre dura, ssó mueyell como lana, apésgame el río, <i>que</i> ssó por mí liuiana, quando <i>prenyada</i> sseyo, semeio fascas rana”. [514a-c] “Tú fflabas de la esponja, dijo el rey, ermana”. [514d] [515-517]: <i>Transició de diàleg</i>

[7] Sphera Item ait ad eum puella: “Non sum compta comis et non sum compta [capillis. Intus enim mihi crines sunt, quos non videt ullus. Me manibus mittunt manibusque remittor [in auras”. Apollonius ait: “Hanc ego Pentapoli naufragus habui ducem, ut regi amicus efficerer. Nam sphaera est, quae non est vincita comis et non est nudata capillis, quia intus plena est; haec manibus missa manibusque remittitur”.		[7] Pelota “De dentro ssó vellosa τ de fuera rayda, siempre trayo en sseno mi crin bien escondida, ando de mano en mano, tréenne escarnida, quando van a yantar, negún non me conbida” “Quando en Pentápolin entré desbaratado...” [etc.] [518-519]
[8] Speculo Item ait ad eum puella: “Nulla mihi certa est, nulla est peregrina figura. Fulgor inest intus radianti luce coruscus, Qui nihil ostendit, nisi si quid viderit ante”. Respondens Apollonius ait: “Nulla certa figura est speculo, quia mutatur aspectu; nulla peregrina figura, quia hoc ostendit, quod contra se habet”.	[6] Espill ð Demanda ð Ninguna figura li es certa, y posad’a la claror semble al sol, y res no mostra sino lo que li és devant. ð Resposta ð Es l’aspill, qui no mostra ninguna figura certa si no la troba qui devant ly es posada, y es molt clar posat a la claror.	[8] Espejo “Nin ssó negro nin blanco, nin he color certero, nin lengua con <i>que</i> fable vn prouerbio senyero, más ssé rendar a todos, ssiempre ssó refertero, valo en el mercado apenas vn <i>dinero</i>”. “Dalo por poco preçio el bufón el espejo, nin es ruuio, nin negro, nin blanquo, nin bermejo; el que en él sse cata veye su mismo çejo, a altos τ a baxos riéndelos en <i>parejo</i>”. [520-521]

[9] Rotae Item ait puella ad eum: “Quattuor aequales currunt ex arte sorores Sic quasi certantes, cum sit labor omnibus unus. Cum prope sint pariter, non se pertingere possunt”. Et ait ad eam Apollonius: “Quattuor similes sorores forma et habitu rotae sunt, quae ex arte currunt quasi certantes; et cum sint sibi prope, nulla nullam potest contingere”.	[7] Carro de quatre rodes ð Demanda ð Quatre germanas corren agualment qui per art estan posades y agual treball sostenen, y la huna vol aconseguir l'altra y no s'alcansen. ð Resposta ð Lo carro de quatre rodas qui totes son yguals [...]	[9] Cuatro ruedas “Cuatro ermanas ssomos, sso vn techo moramos, corremos en pareio, sienpre nos segudamos, andamos cada 'l dia, nunqua nos alcançamos, yaçemos abraçadas, nunqua nos ayuntamos”. “Raffez es de contar aquesta tu qüestión, que las quatro ermanas las quatro ruedas son; dos a dos enlazadas, tiralas vn timón, andan t non sse ayuntan en ninguna sazón”. [522-523]
[10] Scalae Item ait ad eum puella: “Nos sumus, ad caelum quae scandimus alta petentes. Concordi fabrica quas unus conserit ordo. Quicumque alta petunt, per nos comitantur ad auras”. Et ait ad eam [Apollonius]: “Per deum te obtestor, ne ulterius me ad laetandum provoces, ne videar insultare mortuis meis. Nam gradus scalae alta petentes, aequales mansionem manentes uno ordine conseruntur; et alta quicumque petunt, per eos comitantur ad auras”.	[8] Escala ð Demanda ð de agual forma posats entre dos germanas per agual compas, en cert nombre qui fan las altas cosas saber. ð Resposta ð Es la escala, la qual mesuradament es graonada, per hon se munta en les altas parts.	

[Enigma inicial d'Antíoch] "Scelere vehor, maternam camem vescor, quaere fratrem meum, meae matris virum, uxoris meae filium: non inuenio". [El crim m'arrossega, m'alimente de la carn de la meua mare, busque el meu germà, espós de la meua mare, fill de la meua dona: no el trobe.]	[9] Caín ð Demanda ð Fou nat abans que son pare y engendrat abans que sa mare, y mata la quarta part del mon y desponsella sa avia. ð Resposta ð Es Caym, qui nasque abans que Adam, qui no va nexer, y engendrat abans que Eva, qui no fou engendrada, y mata Abel, qui era la quarta persona del mon, y cava la terra qui no ere estada cavada, posant-lo en ella.	[Enigma inicial d'Antíoch] "La verdura del ramo escome la raíz, de carne de mi madre engrueso mi cerviz". (17) "Tú eres la raíz, tu fija el cimal; tú pereces por ella, por pecado mortal...". (25)
	[10] L'a[r]brer (màneg o barra de l'arc o la ballesta) ð Demanda ð Al bosch neix, al prat <creix> [peix], lo farrer lo fa, la dona lo fila. ð Resposta ð L'abrer qui's fa del fust, la nou de la banya del servo, l'arch que fa lo ferrer, la corda que fila la dona.	<i>Otra, del Vizconde Altamira</i> Pues este mundo traviesso es terrero do tiramos y el blanco el bien que esperamos, ¿por qué echamos tan avieso, pues tanto precio jugamos? Gran aparejo tenemos para que el precio ganemos de la gloria prometida, pues la ballesta es la vida, tiros, obras que fazemos, do ganamos o perdemos. [CG, 698/1] <i>Respuesta de Garci Sánchez de Badajoz</i> Son tales la llave y huesso de esta ballesta que armamos... [CG, 698/2]

	[11] “La pluma” [La ploma d’escruiure] ð Demanda ð Vestida nasy, mesquina, y ahora desnuda me veo, y xando lagrimas negras, disiendo lo que quieren, andando lexos caminos por anxo y por traves. ð Resposta ð Es la pluma, que nase vestida, y aparejada por escrivir la despojan, las lagrimas son la tinta en que escriviendo dize hombre lo que quiere, y van las cartas por mutxas partes.	Vestida nascí, mezquina, aunque desnuda me ves. Cortáronme la cabeça, hiziéronme de ella pies. Andan conmigo camino a la larga y al través, llorando lágrimas tristes, diciendo lo que querés. Dezidme: ¿qué cosa es? [CG-1511, 707; CG-1514, 848]
	[12] [...] ð Demanda ð [...] Ni (?) hom ros... ni a non ros (?), ni a mon gos [Lectura de Milà i Fontanals]	